ԸՆԴ ուրիշ քանի մը բառերու առաջ որոնց սկզբնատառը Կ չէ, զօ։

ընդձեռ(ն)ել ? կը լլայ՝ ընձեռել.
ընդՃիւղել „ ընձիւղել. ՃՁ
ընդ (տուն) տան-ի կը լլայ ընտանի ?.

ԸՆԴ քանի մը բառերու առջեւ՝ որոնց սկիզբը Բ է զօ.

ընդԲերանել կը լլայ՝ ըմբերանել.
ընդԲունել „ ըմբունել.
ընդԲոստ „ ըմբոստ, ընդոստ. վասն զի ոստ = բոստ, ինչպէս է Արի — Բարի, ուր Բ՝ է իմաստը զօրացնող տառ։

Արդ՝ վերի կազմին, եթէ սխալ չէ մեր դիտողութիւնը՝ կրնանք հետեւցնել թէ Ա. — Կ գրէն առաջ՝ Դ կը յապաւուի միշտ. քանի որ ուրիշ բառ մ'ալ չեմ յիշեր Կ գրէն առաջ անմիջապէս Դ. որ զուգորդուած ըլլայ Կ ի հետ։ Բ. — թէ ինչպէս որ վանկատումով կը գրենք ու կը կարդանք

ըն-կը-մել. ըն-կը-կել. ըն՝կը-նուլ. նոյնպէս պէտք է վանկատել եւ կարդալ

ըն-կՃել՝ եւ ոչ ընկ-Ճել. մանաւանդ առաւելապէս անոր համար՝ որ մեր լեզուին մէջ Ճ գիրը կիսով նայ տառ ըլլալուն՝ պատշաճ չէ իրմէ առաջ գտնուած բաղաձայնէն զատել։

Շատ գոհ պիտի ըլլայինք՝ եթէ մեր այս տողերն ուշադրութեան առնուէին ազնիւ բանասէր ընթերցողներէ, եւ իրենց դիտողութիւնը բերէին հրապարակ՝ ծառայութիւն մը մատուցանելու հայ լեզուին։

ԱՇՈՏ ՔՀ. ԵՐԿԱՏ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՅՄԱԹԻՒՆ ՀՈՒՅՍԵՐԷՆ ՆՈՄՆԱԳԻՐԵՐՈՒ ԵՒ ՎԵՐՈՒՆ Ս. ՄԱՏԹԷՈՍԻ

(Շարունակութիւն ի՝ փրկ.)

Ուսումնասիրութեանս այս վերջին մասին այսչափ ուշանալուն պատճառն էր միայն՝ ձուլուելի պատմական նշանագրերու յարուցած դժուարութիւնը. դժբախտաբար մասամբ կարելի եղաւ լուծել սոյն դժուարութիւնը, որով ստիպուած ենք յոյժուածիս հայերէն թարգմանութիւնը միայն մատչելի ընել յարգ. ընթերցողներուն՝ զանց առնելով զերմ. բնագիրը, որ գալ անգամ լոյս կը տեսնէ։ — Կարեւոր քնաբան մը կը շօշափէ ներկայ հատուածս. հայ գրի գիւտի թուականը Մարկուարտի ուսումնասիրութիւնները կը գետեղեն 402/3 տարիներու միջեւ. "Հայ աղփաբէտքի գիւտին յոբելեանն ըստ այսմ՝ պէտք էր 1902/3ին տօնուիլ, կը յայտարարէ հայագէտ Ուսուցչապետը՝ Das Jubiläum der Erfindung des armenischen Alphabets hätte demnach schon im Jahre 1902/3 gefeiert werden müssen. *Այս մասին, ինչպէս յոյժուածիս մէջ կ'ակնարկուի, ընդարձակ գրած է Մարկուարտ իւր տակաւին անտիպ* Untersuchungen zur arm. Chronologie und Geschichte *գործքին մէջ, որուն արագ հրատարակութիւնը անոր համար պիտի խնդրէինք Ուսուցչապետէն յարգանօք, որովհետեւ ազգայինը յեցած արուեստական թուականի մը վրայ կը պատրաստուին այսօր տօնել զրի գիւտին 1500 ամեայ յոբելեանը։ Հակառակ չենք հանդիսութիւններուն, բայց չենք ալ ցանկար որ տօնախմբութիւններով եղծանի պատմութեան կարգը։*

Հ. Ա. Վ.

Որովհետեւ հայ աղփաբէտքի բուն հեղինակը տարի մը էր, պէտք ենք տրդ ենթադրել թէ իւր աղփաբէտքին կազմութեան համար տառերէն ալ դեր մը խաղացած ըլլալու է։ Այսպէս՝ օրինակի համար կրնայ մեկնուիլ թէ հայ L *տառը ծագած է միւս կողմը դարձած* ⊥ *եստրանգելայէն, բայց ոչ յունարէն* Λէն։ *Բայց կարծելը, թէ ժամանակէն եստրանգելան կազմած ըլլայ հայ աղփաբէտքին հնչը, պէտք ենք անմիջապէս մերժել, ինչպէս որ հայերէն ը եւ գ գիրերու՝ տառի՝ եւ ս տառերու հետ համեմատութիւնը ցոյց կու տայ։*

Խնդրոյս մասին վերջնական լուծում տալու համար հնագրական առաղձ գժբախտաբար չատ քիչ ունէի ձեռքիս տակ։ Գրի գիւտին ժամանակէն ձեռագիրներ, ինչպէս յայտնի է, մեր ձեռքը չունինք այսօր։ Հին հայերէն արձանագրութեանց հետազօտութիւնը շատ խեղճ վիճակի մէջ է մինչեւ այսօր, եւ մինչեւ որ ռուս գիւանագիտուութեան պաշտպանութեան տակ՝ յօրինուածական հնախօսական հետազօտութիւններ կատարուին Թուրքահայաստանի մէջ՝ ստիպուած ենք ցայժմ ծանօթ քանի մը հին ձեռագիրներով գոհանալ։ Ըստ ՏՈՒԵՆԱՆԻ[1] մեր խնդրոյն համար նշանակութիւն չունին Զիթենեաց լեռան խճանկարներու արձանագրութիւնները. ընդհակառակն կը ցուցնի որ ներեսէն կամարակապի արձանագրութիւնն ի հին թուականէ Ի. դարէն մատչելի չէր ինծի[2]։ Այս պատճառաւ կը բաւականանամ Մոսկուայի Ուսեասարանին ձեռագրոցն (887էն), որմէ մնացեր օրինակ մը առաքած է ինծի համակրելի ազնուութեամբ Պրոֆ. Գր. Խալաթեանց։

Ինչպէս առ հասարակ ընդունուած է, յունական ծագումի ունին Β Β = Θ (?), Φ Φ = Φ *եւ* + Ρ = Χ *ինչպէս նաեւ* Ь Ц = Ε, Ι Ι = Ι *եւ* — Γ = Υ *գրերը։ Հոս մեր առջեւ կ'ելնէ հիմնական սկզբունք մը՝ որ հիմ առնուած նշանագրերը ձեւափոխելու մէջ որոշիչ նշանակութիւն ունե-*

---

[1] [Զոյս գրած ենք 1902ին։]

[2] [Տարչան, Ակնարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ. Վիեննա, 1898, էջ 136 եւ յաջ.։ Այս գործը շատ ուշ ձեռքս հասաւ, որով չկրցայ ըստ պատշաճի գործածել։]

[3] [Ընդ. էջ 189, տե՛ր կ'առաքսի Ալիշանի Այրարատին, որ անմատչելի է ինծի։]

digitised by A.R.A.R.@

ցած է. այսինքն գրեթու վարի մասին բոլորակ ձեւ ասլէն խորշուած է. այս պատճառաւ ալ Ին ձախ կողմը վարէն բաց թողուած է, իսկ ոչ կողմը հանգոյցի ձեւ առած է։ Նմանապէս Ջանը եղած է ուռիշեղ գծերը ուղիղ դիրքի վերածելու, անոր համար Ի ժանիները գէպի աջ գարձուած են, որով նշանագիրը Ի ձեւն առած է. Ը ալ այսպէս եղած է։ Մարդ կը միտի ենթադրել թէ գրչութեան նիւթերը ուրիշ եղած ըլլան այս ընթացքին, որ գերմանական եւ հին թուրքական առնդրերու՝ նման առանձնայատկութիւնները կը յիշեցնէ. բայց այս ենթադրութեան նպաստ չեն մատուցաներ այն գրերն, որոնք յուսարէնէ փոխառնուած չեն։ Է Ե գրէն՝ փոքրիկ եղանակաւորմամբներով կազմուած են Է Է եւ Ը գրերը։ Յունական Հ գիրն անտարակոյս անոր համար նկատի չէ առնուած, որովհետեւ իւր նոյն ատեն գէպի Ի միտող հնչումը հայերէն էի հնչումէն շատ տարբեր էր։ Ի տառին աշակոզման կուռցը թէ ինչ նպատակաւ է, չեմ գիտեր։

Կը տարակուսիմ ընդհանրապէս թէ արգեօք վարէն բաց Ո գիրը, նոյնպէս նաեւ Ք՝ յունական Օ եւ յոյն Ա-ին ծագած են։ Ո-ի յիշատակ առանձնայատկութիւնը լաւագոյնս կը մեկնուի եթէ ենթադրենք թէ գեղագիր հռոմանոս եսարանգելա [1] տառէն կազմած ըլլայ զայն՝ յենլով միւս կողմանէ յունարէն Օի։ Դարձեալ մի եւ նոյն հաւանականութեամբ կընդունինք կարծել թէ Պալշաւիկի ազգաբերքի [2] համապատասխան ղ նշանագրէն (Հ-Ա-Ի-ի մէջ) ծագած ըլլայ այն։ Աւելի մեծ վստահութեամբ կը մերժեմ Ա-ի յունական ծագումը. "ա եսարանգելա ռ էն կրնայ մեկնուիլ, եթէ ընդունինք որ վերջինս գլխի վայր գարձած է. աւելի հնարաւոր է սակայն ինձի համար թէ աշակոզմն գարձած պալշաւիկ ՝՝ գրէն էր "ա-ի յատաջագայութիւնը։

[1] ԳԱՐՏԴՀԱՒՍԷՆ "Թ-ն ուղղակի յոյն նոտարգիր ։ ին հետ կը միացնէ։ Բայց այն գժուարութիւնը, զոր հնախօսական տեսակէտով կը յարուցանէ "Թ-ին՝ յունարէն Θ գրէն ծագումը, կը դրդէ զմեզ հարցընելու. թէ արդեօք լաւագոյն չէ հայ տառս հնագոյն եսարանկելա ռ տառէն մեկնել։ Ա յատ. նշանագիրս գէպի աջ դարձած գրլլայ եւ հանգոյցը փոխառնակ գէպի վեր ուղղուելու՝ կոզմնակի ուղղութիւնն մը կառնու՝ Ռ։ Այս պարագայիս մէջ ալ գարձեալ ի հարկէ յունական կազապարը ուղղիչ դեր կ'ունենայ։

[2] Յունական նոտարգիրը միայն էջ-ի նշանակ բաց ο ունի։

[1] ՀՄՄՏ. EUTING. անդ. սիւն 68։

[2] EUTING. սիւնակ 68 (գրեթէ 200ին յ. Ք.), 69 (350/400ին յ. Ք.)։

[3] Հակառակ ԳԱՐՏԴՀԱՒՍԷՆի։

[4] ԳԱՐՏԴՀԱՒՍԷՆ էն յոյն Հ (է) նոտարգրէն կ'ածանցէ. բայց ըստ իս այս կարծիքն այնու կը տուժէ իւր զորութիւնը որ հայերէն է գիրը Դանիելի եւ Մաշթոցի ժամանակ — զայս միայն հարկ է նկատողութեան առնուլ — հնչման տեսակէտով հարեւ հազթէ յարաբերութեան մէջ էր յոյն էի հետ։ Մինչեւնոյն առարկութիւնը կը յանձնէ նաեւ Լազարդի այն ճիգերուն գէմ, որոնցմով էի ազգաբերքի մէջ յոյն էի հանդէպ գրաւած համապատասխան տեղէն կը ջանայ ապացուցանել, նախապէս կրկնաբազմայն տառ ըլլալը եղբակացրնել։ Թէ ինչպէս "Արտաշէս — 'Արտάξης, հնագոյն 'Αρταξίας = հայերէն "Աբրտաշէս, "Արտայա" = 'Αρτάξατα, հնագոյն 'Αρταξίσα անուններուն մէջ ի ձայնակցման մն յետոյ ինքած է, մինչ որթեանի համար ալեարկ = հոլ. chlapram բառի մէջ տեղաշրջուած ու մեացած է, չենք գիտեր, այս միայն ասոյգ է սակայն թէ նիւթիս մէջ շեշտման հանգամանքները դեր մը խաղացած են։

"Դ՝ Ծ՝ կը կարծեմ թէ ԼԱԳԱՐԴ շատ իրաւամբ եսարանգելա Տ Տ էն (411) կ'ածանցէ. վարի գիծը աւելի վեր գարձած է եւ շեղ գծով մը ընդմիջուած։ "Դ՝ Ց գիրն ալ յատաջ եկած է նոյն գրէն այսպէս՝ վարի մասին գիծը անփոփոխ մնացած է, իսկ վերին շեղ գիծը փոխանակ գէպի աջ տարուելու ուղղուած է գէպի Դ-ի եւ գէպի վար գալարած է՝ ՝ փոխանակ ՝։ "Հ՝ Շ տառը արամէական առնուած է, եւ Ասորպասակարի մէջ հնարուած Ն բնի պալշաւիկի գրին հետ — որ յետնագոյն Աշտարակեաց գրամներուն եւ քանի մը հնագոյն սասանեան արձանագրութեանց վրայ կը նշմարուի — սերտ յարաբերութեան մէջ է, եգեսական հնագոյն Ա-ի (գրեթէ 200ին յ. Ք.) ալ կրնայ ծագած ըլլալ. պարսիկ սա եւ եսարանգելա ռ ռէն (411ին) ընդհանրական շատ կը տարբերի [3]։ "Ր՝ Ռ գիրը վերն յիշուած սկզբունքին համաձայն կընար յունարէն Բէն յատաջագային, բայց իւր Դ-ի հետ — զոր կարելի չէ այլեւս յն. Δ կամ Δ էն մեկնել [4] — ունեցած պատմական աղերսը, երկուքին ալ մի եւ նոյն ծագումը վերագրելու կը գրդէ զմեզ։ Ա յատ. "Ր՝ տառը կը հաւասարի կամ պալշաւիկի ՝՝ եւ կամ հին սասրի ՝՝ ի, այն տարբերութեամբ միայն որ նշանագիրը աշակոզմն գարձած է եւ վերի կուռցը յունական յատաջագիր օրինակին համաձայն դէպի վար ծռած է։ "Ղ՝ գրին վրայ տակաւին մնացած է պալշաւիկ >> կամ հին եղեսական ՝՝ տառին նկարագիրը։ Մեացած է իւր ձախակող գիրքին մէջ, որպէս զի որոշակի զանազանուի "Ղ՝էն, բայց ասոր աջ կողմը որոշիչ կուռց մը ընդունած է եւ վերի կուռցը ձախ կողմանէ գալարած է դէպի վար։ Ա յաջափը տեսնելէն ետքը գժուարին է նոյնպէս կարծել թէ "Ք՝ Բ զուտ յունական ծագում ունեցեալ, ըստ որում եթէ Ի կրկին շրջանակներուն վարի կէտրութիւնները ազատաթիւ ուզուէր, այն ատեն վարի շրջանակն կուռցի մը վերածելով բթացընելու հարկ չէր տեսնուեր, որով գրեթէ R ձեւը կը կրեր տակաւին վրան։ Իմ կարծիքս ալ այս կուռցը կը մատնանշէ կաղապարին հիմնագիծը կամ ուրիշ խօսքով "Բ՝ գիրը ասորի = կամ պալշաւիկ > տառի մը

աշակողմն ուղղուած ձեւն է, որ յոյն նախագաղափար Ի՛ի վերայն ընդունած է նաեւ դէպի վար ծռած վերին կողոց մը եւ երկարաձիգ միջնագիծ մը։ Ինչպէս "Ր Մ, որ առնուած է հնագոյն եգեսական ՈՐ էն (աջ կողմն ուղղուած)[1], նոյնպէս ՝ Ս, որ կը համապատասխանէ պալհաւիկ ՈՐԻ[2], գլխիվայր դարձած նշանագրեր են՝ յայտնապէս ՈՒ հետ չշփոթելու համար, որ ինչպէս վերն յառաջ բերուած ուրիշ պատճառաբանութիւններով ընդունեցանք, պէտք է որ Դանիէլէն ներմուծուած ըլլայ։ "Ն Կի համար ասորի Ա տառին Կ վերջաձեւն ընտրուեցաւ։ գրեթէ 350, 400ին, յ. Ք. (յետոյ Ղ)։ "Ւ Լ։ ուրիշ բան չէ թայց եթէ ասորի Ֆին (յետոյ ՅՀ) աջակողմն դարձած եւ ուղիղ դրուած ձեւը։

Ուրիշ քանի մը նշանագրեր նոյնպէս կրնան բաւականաչափ մեկնուիլ սասանեան պարսկի (յիշատակ)գրերէն։ առ այս կը պատկանին ի մասնաւորի հ Ֆ առ պարսկի Ֆ եւ Ի Ի, ուր, որչափ կը յիշեմ, ԼԱԳԱՐՊ արդէն միջին պարսկերէն Ր կցեալ գիրը նկատած է։ Ա Մ գիրն ալ շատ դիւրաւ կը մեկնուի սասանեան Ր գրէն (գրական Ռ), այլ ոչ այնչափ դիւրաւ ասորի ԾԾ տառէն։ Եթէ ասորերէնէ ծագած համարինք հայ Ա տառը, այն ատեն պէտք ենք ընդունիլ նաեւ թէ միջին ուղղաձիգ գիծը ոչ թէ իրր հանգոյց հորիզոնական գծին մէջէն անցած է, այլ այս գծին ձախակողմէն դէպի վեր երկարած է այսպէս՝ ԿԼ։ Ակնյայտնի է որ գործածած չեն՝ ասորի Ղ, Ն եւ Ց գրերը, որոնք դիւրաւ կրնային շփոթուիլ իրարու հետ։ "Ղ Ա մէջ կ'ընդհանրաբար սասանեան Ի՝ գլխագիր մէկ կերպարանափոխութիւնը, իսկ "Ց Ցի մէջ սասանեան Ի մէկ կրկնումը։ "Ղ Ղ եւ "Ֆ Գ տառերն թէ որ օրինակի վրայէն ձեւուած են, գեռ չեմ գիտեր։ Այս մասին համաձայներ չեն ներկայացրներ մեղի ոչ ասորի, ոչ պարսիկական եւ ոչ պալհաւիկ գրերը։ Կերպապէս Ղ գիրը սասանեան Ղ կամ եգեսական Ձ Ֆ գրին կրնուումն է (իրաց թաղուով հորիզոնական կրկին գիծերը՝ քիչ հաւանականութեամբ[3])։ Իսկ "Գ՝ի ձեւը նման է սասանեան Ղ Ղ ի։

Ամէնէն գժուարինն է քմական եւ շտկան նշանագրերու լուծումը տալ։ Հոս ալ սակայն ամէնէն հաւանականը կ'երեւայ, որ "Ը Ջ՝ն արշակունի գրամներուն Շ (սասան. ՀՀ) տառէն ծագած ըլլայ։ Ալերի կոսդն ձախակողմը գրուած է եւ ծռած է դէպի վար գեղագրական կանոնի մը համեմատ, զոր ստէպ պահուած կը տեսնենք։ Հայ նշանագրին ձեւին աւելի կը մտանանք, եթէ հիմ բռնենք շրջած պահլաւական ՀՀ գրական տառը։ Այսու հանդերձ այս գրական տառին գործածուած ըլլալը ժամանակագրական գժուարութիւններ կը յարուցանէ։ "Ճ՝ Ճի եգիպտական (խպտի) ծագումն ընդունելէն յառաջ՝ հարկ է նախ ասորահայկական տիմանակից երկիրներու մէջ խպտերէնի ազդեցութիւն ունեցած ըլլալը հաւանական ընծայել։ Կանխագոյն ժամանակի մը համար կարելի է յամենայն դէպս մտանանիլ ընել թէ Մար Ա՛գէն՝ Միջագետքի միանձնական կենաց հիմնադիրն, ու իր աշակերտը Շաղիտա՝ Ռէթ Կարդուի առաքեալը — զոր Փաւստոս Բիւզանդ՝ Տրդատոյ Աշտիշատ քաղաքին Դանիէլ քրիստիանոսին աշակերտը կ'ընէ — երկու սուրբերուս ասորի վարքագիրներուն նայելով՝ ծագմամբ Եգիպտացի էին եւ Պաքոմիոսի վանքերէն էին։[1] Հայ ազգաբնակի գիւտի ժամանակին համար՝ սակայն Եգիպտոսի եւ պարսկական Միջագետքի միջեւ այսպիսի յարաբերութիւն մը ծանօթ չէ ինծի։ "Ը Ջ եւ "Յ Ջ յայտնապէս կախում ունին իրարմէ, այսու հանդերձ գիւրին չի թուիր ինծ Ջի մէջ տեսնել եղանակաւորումը յունական նոտարագիր Շի (ԳԱՐՏԴՀԱՒՔԷՆ), ապա թէ ոչ այս հայ նշանագրերուն յ-խակողման բոլորակին յառաջացումը գժուարին կ'ըլլայ մեկնել։[2] Թերեւս պալհաւիկ ՀՀԼ է կամ սասանական ՀՀՀ է ծագած ըլլայ հայերէն նշանագիրը։ Ջի մէջ կողմնական բոլորակը վարէն բացուած է եւ փոխանակ վարի հորիզոնական գծին՝ յ-ի կողմը վարը հանգոյց կամ օղակ մը կազմուած է։ "Ը՝ Ջի ծագման մասին ո՛ եւ է ըսելիք չուներմ։ Նոյնպէս "Ժ՝ Ժ-ն միջին է ինծի։

Այ եւ այ երկրաբրաւները ձայնապէս ներկայացնելու ատեն Մաշթոց հիմ բռնեց ասորերէն քերականութիւնը, որ երկրաբրաւին երկրորդ կապմիչ տարբր բաղաձայնի գիր կու տայ։ եւ քան այսմ գրի անցաց -յ եւ այ անտարակոյս, որովհետեւ նոյն ատեն յունարէն αι եւ οι նշանագրերն ε՝ ι եւ υ, սի պէս միաբարբառ կ'արտասանուէին։ Ցունարէն ան ներկայացընելու համար ալ բաղագրութիւնը գործածուեցաւ, քան որում հայերէնը նոյն հնչումը չունէր եւ հետեւաբար յատուկ նշանագիր մը աւելորդ էր։ Ի՝ բաղագրութիւնը թէ յուն. սի տեղը բռնեց եւ թէ իրր հայկական յատուկ հնչում կիրարկեցաւ, որուն բնիկ ձայներանգը տակաւին անծանօթ է։ Միեւնոյն նոյն ի՝ ձեւը բաց ատի (բառամիջին ձայնաւորներէն յառաջ եւ բառավերջին) իվ հնչումն ունի։

[1] Ցոյն Ռ էն չատ տարբեր է։

[2] ԳԱՐՏԴՀԱՒՔԷՆ Ս գիրը յոյն նոտարագիր բոլորակ ՀՀ կ'ածանցէ. բայց ինչու է այն ատեն այս մեծ տարբերութիւնը, մանաւանդ երբ Մաշթոցի գլխաւոր ջանքն էր յոյն օրինակին անձկագոյնս կապուիլ։

[3] Այս՝ հաշուապէպ պարագաներէն մին է, ուր կարելի է մոռանալ նաեւ յոյն նոտարագիր ԼԼի վրայ։

[4] Ցոյն Ոի հետ քիչ նմանութիւն կարելի է գտնել։

[5] ԳԱՐՏԴՀԱՒՔԷՆ նոյնը յոյն նոտարագիր Ոի նման կը գտնէ որ մինչեւ Ք. յ. Ռ. գար կը բարձրանայ։ Բայց այսու միջնորդութիւնը չատ աւելցուածային կը մնայ։

[6] ԳԱՐՏԴՀԱՒՔԷՆ կը համեմատէ յոյն նոտարագիր յ ի հետ. բայց այսու էին վերի գոց գիծը, որ հայ գրերուն ձգտումներուն այլազգ հակառակ է, անմեկնելի կը մնայ։

[1] Վարք Մար Ա՛գէնի, հրտ. P. Bedjan, Acta mart. et sanct. III, 376 - 480։ Վարք Շաղիտայի, անդ I, էջ 424—466։

[2] Եթէ Ջ յուն. նոտարագիր Ջ էն է. ինչ բանի համար բոլորակն աջակողմն գտուած չէ։

digitised by A.R.A.R.@

նպինը պիտի ըսենք —ի մասին ալ։ Իրական թեռ-
ութիւն մը է սակայն որ Մաշէթոց յունարէն ՕՍՆ
— որ ժամանակաւ իրական երկրաբրաւ մը կը
ներկայացնէր — պարզապէս փոխ առնելով գո-
հացաւ եւ յատկացուց թէ —ի եւ թէ բառա-
միջին բաղաձայն վի կամ լաւագոյնս կիսաձայն
—ի, որով ձայնական ապահովութիւնը շատ տե-
սակէտէ վտանգեցաւ։ Մաշէթոցեան գրութեան
սկզբ կողմն է ընդհանրապէս վի պաշտօնը բառա-
միջին եւ բառավերջին։ ա, ե, է գրերուն կցուեցաւ
ո, իսկ սէն եարը յունարէն նախանկար օրինակին
անձկագոյնս կապուելով վ միայն կարելի եղաւ
գնել, մինչ բաղաձայներէն եարը ո կամ ինչ ինչ
պարագաներու մէջ լոկ ա ալ կրնար գրուիլ, այս-
պէս "Նուիրակ", (nvirak) եւ (սեռ.) "գինոյ,
(ginvoj), իսկ ո, որ "աւաղ", "իւր" բառերու մէջ
տով եւ խով ԱՍ եւ ՅՍ երկրաբրաւները կը կազմէ,
"Հաւատարիմ", "հիւանդ" բառերու մէջ կը ներ-
կայանայ իբրեւ բաղաձայն կամ կէս ձայնաւոր։
Թէ ինչպէս Մաշէթոց ամէն տեղ վ տառը իբրեւ կէս
ձայնաւոր կամ բաղաձայն չէ ներմուծած, դեռ ան-
ծանօթ է։ Ցամենայն դէպս վի գանգատն պաշտօն-
ներ տալով իւր ազիաբեռքը աւելորդ տեղ ծան-
բաբեռնած է եւ արատաւորած երկդիմութեամբ,
որ թեթեւ գոյութիւն չունի կենդանի լեզուն գիտցո-
ղին համար, բայց մեզի համար շատ անգամ խան-
գարիչ է։

Գրի գիւտին մէջ մէկ կողմանէ Դանիէլին —
կամ անոր նախորդին, եթէ կայ — եւ միւս կողմ-
անէ Մաշէթոցի եւ անոր Հռոփանոս գեղագրին
ունեցած մասնակցութեան որոշ սահմանը գծել
կարծեմ երբեք կարելի պիտի չլլայ։ Մեր վերն
բրած վերլուծումներ հնարաւորութիւն կու տայ մեզի
Դանիէլի ազիաբեռքին վրայ այժմ թեթեւ գա-
զափար մը կազմելու։ Այս ազիաբեռն գէպ ի
ձախ երկարող բաղաձայնային տառեր էին, որ
ձայնաւորները շատ անկատար կերպով մատնանիշ
կ'ընէին ու կ'որոշէին։ Այս ազիաբեռքը ժամա-
նակակից արամէական կամ իրանեան — արամէա-
կան (պալհաւիկ կոչուած) ազիաբեռքներէն միոյն
հետ նոյն չէր, այլ կազմուած էր գանգատն եւ
նոյն իսկ հնագոյն ազիաբեռներէ փոխառեալ
տառանշաններով։ Էփոթութեանց եւ երկդի-
մութեանց առջեւ առնելու համար ինչպէս որ
հնարիւր ի մէջ այլոց հին ասորական ձեւերու գի-
մած էր, նոյնպէս ալ անտես չէր ըրած մէկալ
կողմանէ ասատեան եւ նոյն իսկ պարթեւական
(պարհաւիկ) նշանագրեր այն պարագային, երբ ա-
սորերէնն անբաւական եղած էր։ Խնդրական է թէ
արդեօք Դանիէլ ծ եւ յ, ն, ղ եւ ճ, ղ եւ ի տա-
ուերն գանգատած է. յամենայն դէպս միաւոր եւ
ն եւ ղ, ջ եւ ճ կրնային նշանագրերուն եւ ի, ի
եւ ի թաւ գրերու գանգատութիւնը Մաշէթոցի
գործքն է։ Մաշէթոց էր նոյնպէս որ ե, է եւ ա ձայ-
նաւոր նշանագրերն ներմուծեց եւ ձայնական
գրութիւնը կարգաւորեց յունական նախագաղա-
փարին վրայէն։ Ցունական կրթութեան ապացոյց
է նաեւ թաւերու եւ նայերու[1] գրական ընդհանուր
գանգատութիւնը, որ բնաւ այնպէս գիւրահաս-
կանալի չէ, ինչպէս գերմանական զարհուրելի չա-
բագրութեան օրինակը կը սորվերնն։ Բայց Մաշէ-
թոց գլխաւորաբար գրերու աշխատիմեան ուղղու-
թիւն մը եւ հետեւաբար յունական տեսք մը
տուաւ, որով գանիէլեան գրերը գեղագրին ձեռ-
քին տակ շատ անգամ կարեւոր փոփոխութիւն-
ներու հարկ էր որ ենթարկուէին։ Այնպէս որ
գժուար է գուշակել թէ Ղ, Ռ եւ Վ գլխագիրները
Լ(Ղ), Ր (Ռ) եւ Ի գրերու կրկնութիւնը ծագած են։

Այս բաւածներէն կը տեսնուի թէ իրապէս
այսօր ալ կորեան տուած տեղեկութեան մասին
ունինք ապացոյցներ, թէ Դանիէլի գրերը ունե-
ցած են փոխառութիւններ ոչ միայն ուրիշ՝ այլ
նաեւ շատոնց գործածութենէն գագրած ազիա-
բեռներէ։ Ընդարձակ այսպիսի ընթացքի մը
պատճառներն բաւականաչափ պայծառ են։ Արդէն
400ին ասորի նշանագրերն այնչափ ընդհանրակ էին
եղած, որ կարիք կը գանգատուէին իրարմէ. գեր-
բու Հեղինակը միջին իրանեան գիր մը՝ նշա-
գրերուն սակաւաթիւ բլլալուն պատճառաւ՝ չէր
կրնար բնարել իբրեւ օրինակ հայերէնի, որ այն-
չափ հարուստ է հնչումներով։ Այն ամէն ազիա-
բեռները ամ սակաւ կողմն ունէին որ շատ մը տա-
ռանշաններ իրարու նման ձեւ առած էին, երեւոյթ
մը, որ Սասանեանց ժամանակաշրջանն ալ շարու-
նակուեցաւ։ Եթէ ազիաբեռներն — առանց նկա-
տողութեան առնելու՝ ձայնաւորներու թերի կերպով
ներկայանալը — ի վիճակի չէին իրանեան
հնչական գրութիւնը կատարելապէս ու որոշակի
ներկայացրնելու, բնականաբար առաւել եւս այդն
ազիաբեռներէն այս կամ այն յարմարութիւն չունէր
իրարու հետ ծառայելու ազիաբեռի մը, որ հայե-
րէնի կնճռոտ ու ճոխ հնչական գրութեան յարմ-
արէ։ Ընդհակառակն բնաւեն էր այն ազիա-
բեռներէն այս կամ այն տառերն առնուլ, զորոնք
ասորերէնը չունէր։ Ասկէ կը տեսնուի պայծառօրէն,
թէ ինչ արժէք ունի Ղ.ապարի "վարդանոյ գրեալ
շարագիր տառիցն" (տես վերը էջ 202) պատգա-
մային խօսքը։ Բայց Դանիէլի գիրն հայերէն իրա-
կան եւ կանոնաւոր ազիաբեռի մը վերածուեցաւ
Մաշէթոցի փոփոխութիւններուն ու ընդլայնումն
ներովը[1]։

[1] Հայ թաւ գրերուն յունարէն Ագաթանգե-
ղոսի մէջ յն. Ծոչ տառերով տառադարձութիւնը կը
ցուցնէ թէ վերջիններս նոյն տառն իրրեւ պարզ թաւ
չէին հնչուեր տակաւին. առաջին անգամ Եսեթերդի
դարուն վերջերն ծագած Ագիսոյեան մէջ եւ Կոստանդին
Տրիբանեանի քով հայերէն գրեր յունարէն տառ
նայ գրերով կը տառադարձուին։ Միհեռնդիր կը հետեւի
նաեւ գերմանի է թաւին գոյական եւ ուրիշ անուանց
մէջ չով տառադարձելէն, օրինակ Ἀλάριχος եւ այլն։
Ցամենայն դէպս յուն. χ տարբեր էր պարսկերէն ch —
հայ ի գրէն, որովհետեւ χ միշտ ի թաւ գրով է որ կը
տառադարձուի։

[1] Հոս բնականաբար հարկ էր նաեւ նկատողու-
թեան առնուլ առ ժամն ծանօթացած մասնիկական
նոյնպէս նաեւ մասնիկական ազիաբեռին (Kitāb al
Fihrist, IV, 14), այս երկու ազիաներն ալ Լ.ազնկայ
վկայութեան համաձայն հինգերորդ դարու մէջ Հայաս-
տան բանական ազդեցութիւն ունեցան։ Հայ-վրական
ազիաբեռներու մասնաւոր յարաբերութիւնը հնագրա-
կան ասացքի պակասութեան պատճառաւ խնդրոյ նիւթ
չեմ։ Սբբագրութեան յանձնուած, 18 Փետր. 1911։]

digitised by A.R.A.R.@

Գծով ինդրոյս ժամանակագրական մասին, պիտի ըսենք թէ այս ինդիրը հայ մասնական թագաւորութեան ամբողջական ժամանակագրութեան հետ կապ ունի եւ անոր հետ ի միասին հարկ է որ լուծուի։ Այս պաշտօնը կատարած եմ արդէն վերոյիշեալ "Untersuchungen zur armenischen Chronologie und Geschichte„ յօդուածիս մէջ։ Հոս բան այսմ կարեւոր եզրակացութիւններն հաղորդելով պէտք եմ գոհանալ։ Կորեան բնագիրը բոլորովին դերծ չէ վրիպակներէ. այսպէս ժամանակագրական վերջաբանին մէջ, էջ 48, կ'ըսուի՝ "Հայերէն գրքոյս գիւտէն մինչեւ որդոյն վախճանը՝ 35 տարի, որ է ըսել հաշուելու է Յոգեկար Առաջնոյն Ը. տարիէն„ (կը սկսի 12/14 Աւգուստոս 406). որ կը հակասէ Հեղինեանին տուած ուրիշ տեղեկութիւններուն։ Հաւանաբար փոխանակ "Ը„-ի պէտք էր ընթեռնուլ "ՅԵ. ամ„, որով հայ գիւտը 402/3ի կը փոխադրուի։ Մինչեւ մեր մէջ իբրեւ ժամանակակից եպիսկոպոսներ կը յիշուին Ակակ Ամիդայ եւ Բարիլաս Եդեսիոյ։ Բարիլաս առնուն եպիսկոպոս մը սակայն այս ժամանակագրքին մէջ ծանօթ չէ, Բարիլաս պէտք է ընթեռնուլ Ռաբիլաս = Ռաբուլա, որ սակայն 411/12ին եպիսկոպոս եղաւ եւ մեռաւ 8 Ար 746 = 8 Աւգուստ. 435։ Իսկ 398 Ղազեմեր 28էն մինչեւ 409 Աւգուստոս 1 Ուռհայի աթոռը կը գրաւէր Պեկիդա։ Ուրեմն հոս անճատակոյս ժամանակագրական վրիպակ մը գոյութիւն ունի, որ սակայն պատմական իրողութիւններով շատ դիւրաւ կը մեկնուի։

Հայ ազգաբնակի գիւտին տարեթիւն է Վասամշապուհ թագաւորին հինգերորդ տարին, որով սա 398/9ին գահ բարձրացած կ'երլայ։ Վասամշապուհ ոչ թէ գրի գիւտէն ետքը, ինչպէս Ղազարայ գնդագրէն կը տեսնուի (էջ 54), այլ գահակալ 21 տարի թագաւորեց, ուրեմն 398/9—418։ Շատ կը շեղեինք հոս մեր խնդրէն եթէ Ղազարայ խառնակ տեղեկութիւնն մանրամասն քննել ուզեինք. այս մասին կ'առաջնորդեր մեր բնթերցողներն վերն յիշուած յօդուածին։ Այս տեղ զմեզ հետաքրքրող գլխաւոր թուականներն են՝

Խոսրով Գ. թագաւոր Պարսկահայաստանի 383—388 (386?)

Աւանդ[1], հաղարապետ 389—?

Մաշտոց արքունեաց ծառայութեան մէջ կը մնայ գրեթէ 389ին։

Մաշտոց կրօնաւոր 391/2։

Վասամշապուհ, եղբայր Խոսրովու, թագաւոր 398/9—418։

Հայ գրի գիւտը 402/3

Խոսրով Գ. երկրորդ անգամ, 8 ամիս, 419։

Շապուհ, Որդի Յոգեկարի Ա. 420

Սահակ կը վախճանի 438

Մաշտոց կը վախճանի, 13 Մեհեկան, Յոգեկար Բ.ի 12 տարին = 17. Փետր. 439։

Հայ ազգաբնակի գիւտին յորելեանն ըստ այսմ պէտք էր 1902/3ին տօնուիլ։ Այս ազատարար գործքին պատմական եւ իրական գործոյն պատմական նշանակութիւնը հարկ է գնահատել — կը կարծէ՝ ոչ թէ Մատենադարանը յարգանքն եւ քրիստոնէութիւնն հաստատելու ազատագրման եւ մեր քրիստոնէութիւնն հաստատելու հոգը պարզապէս, ինչպէս առ հասարակ կը կարծուի, որովհետեւ Յոգեկարտ Ա.նոյն եւ նախորդին՝ Ղազարայ յորդորդին ժամանակ եկեղեցին անդորր խաղաղութիւն կը վայելէր, այլ Սելեւկիայ կաթոլիկոսին ոգեղէն-ինքնագիր ազգային հայ եկեղեցայ անկախութեան պաշտպանութիւնը, այն կաթողիկոսին, որ գօրավիգն ունենալով իրեն Արքայից արքայն, կը ճգներ գերագոյն գլուխն բլլալու Երանչարի բոլոր քրիստոնեաներուն, որոնց թագաւորն կը վերաբերէին նաեւ անդրկովկասեան քրիստոնեայ ազգութիւնները, եւ ասոր համար ալ՝ Հայաստան, Վրաստան ու Աղուանից աշխարհն ալ իւր տիրապետի մէջ անցուցած էր։ Մաշտոցի գիւտն ու այսու կատարուած թարգմանութիւնները այս պայքարին համար հոգեկան զէնքեր տուին Հայաստանի եպիսկոպոսներուն ձեռքը։

Դոկտ. Ե. Վ. ՄԱՐԿՈՒԱՌ

Թարգմանեց Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

[1] Պէտք է զանազանել Պարզ թագաւորի ժամանակակից magister armorum Arrabanuէն (պէտք է լայ. Հեռ.] Ամիանոսի քով։

[1] Synodicon orientale, էջ 37 = 276։ Ժողով Արարեւելեանի յամի 420։

2. B յընկերդն։ 3—4. C (= Թ. 289) D (= Թ. 302) E (= Թ. 847) յայտնապէս։ — 4. E յերկրաւորաց։ — 4. B կերակրաց։ — 4. CDE ինդեպէս։ — 5. B յոգեւոր։ — 6. CDE խորտակեցն։ — 6. CDE ի սուրբ Գ.ոյն։ — 6—12. CDE չեն "զոր ասրիսկ... ի ս որդեն գոն„։ — 7. A յեղուն։ — 8. A ի գարմանեաս։ — 8. B յամենայն ... յաւգտակարք (A ալ. յաւգտակարք)։ — 12. AB քանզի, ուզղ. որպէս։ — 13. AB աշխարհն ... բիւրք (B բեռք)։ — 13—21. Վասնոյեանի տարբերութիւններ տես Հ.Ա. էջ 620։ — 14. AB զնայ։ — 16. AB ի Աճաչան։ — 17. B ի գիրս։ — 17. A

digitised by A.R.A.R.@